

učenike, kako se jezična i pravopisna pitanja prosuđuju s gledišta jedinstvenog srpskohrvatskog jezika i kako je učenicima i piscima uopće prepušteno na volju da biraju između pravilnih dvostrukosti, pa i trostrukosti bez ikakve prisile, ali ipak tako da ne miješaju »narječja« i njihova obilježja. Najgoru bi uslugu učinili nastavnici u primjeni novoga pravopisa, ako bi propisivali onu varijantu, koja je njima draža, i ako bi o primjeni te varijante ovisila učenikova ocjena.

Zadatak je nastavnika u primjeni novoga pravopisa zaista važan i dalekosežan; o njegovu pravilnom izvršavanju ovisi i stvaranje zdrave jezične atmosfere, bez koje nema pravilnog razvoja i funkcije književnog jezika. Mislim stoga, da je bilo izvanredno važno, da se o tom zadatku i odgovornosti nastavnika progovori i na ovom uvaženom skupu, a u diskusiji mogu se osvijetliti i potanje neka pitanja, koja su u referatu morala biti samo koncizno iznesena.

METODOLOGIJA ISPITIVANJA NAŠIH DIJALEKATA

Mate Hraste

Dijalektologija je jedna od najvažnijih nauka za lingvistiku. Ona joj pomaže u rješavanju mnogih lingvističkih problema. Njoj se posvećuje mnogo više pažnje u mnogim slavenskim i neslavenskim zemljama nego kod nas. U mnogim zemljama sastavljeni su i lingvistički atlasi pojedinih krajeva, a kod nas se na to jedva pomišlja, iako su naši dijalekti, osobito čakavski i kajkavski, vrlo važni za proučavanje historije našega jezika. Ne samo zato. Oni su važni i zbog toga, što lokalni govori nekih krajeva čuvaju vrlo arhaične jezične crte, pa je njihovo poznavanje dragocjeno za proučavanje prahrvatskog ili prarspskog jezika, a u mnogome i praslavenskog. Zato naši dijalekti daju dragocjeniji materijal nego dijalekti ostalih slavenskih jezika. Treba priznati, da je dijalekte drugih slavenskih jezika lakše ispitivati nego naše, jer naši dijalekti imaju složen akcenatski sistem, dok se u drugim slavenskim jezicima akcenat pojednostavnio i ustalio na određenom slogu. U onim slavenskim jezicima, u kojima to nije slučaj, kao u ruskom i bugarskom, izgubljena je posve ili barem znatno oslabljena intonacija a to znatno olakšava rad na terenu.

Kod nas se prvi osvrnuo na razlike između »srpskoga« i »hrvatskoga« jezika Vuk Stefanović Karadžić u članku »Srbi svi i svuda« (Kovčević za historiju jezika i običaje Srba sva tri zakona, Beč 1849., str. 16.—24.). To je bilo upravo prije 110 godina. Najpoznatiji naši stariji učenjaci, slavisti Daničić i Jagić kao i Maretić, iako imaju najviše zasluga za proučavanje našega jezika, nisu bili dijalektolozi, pa nisu proučavali jezik na terenu i slu-

šali ga iz usta naroda, nego većinom iz pisanih spomenika. Tako se dijalektologiji u 19. stoljeću posvećivala mala pažnja. Na srpskoj strani imamo u tom stoljeću par neznatnih radova, a na hrvatskom nešto malo više uglavnom o nekim primorskim, većinom čakavskim govorima. U 20. stoljeću omjer je gotovo jednak. Štokavski dijalekat proučavaju pored ostalih najviše Milan Rešetar, Aleksandar Belić i Stjepan Ivšić. Rešetar i Belić proučavali su na terenu i čakavski dijalekat, a Ivšić kajkavski. Učenici sve trojice nastavljaju njihov rad. Uza sve to kad pregledamo bibliografiju radova iz područja dijalektologije, uočujemo velike praznine u tom dijelu lingvistike. Cijela područja štokavskoga dijalekta u zapadnoj Vojvodini, u srednjoj, sjevernoj i zapadnoj Srbiji, u sjeveroistočnoj Crnoj Gori, u Bosni i Hercegovini, u Hrvatskoj, Lici i Dalmaciji nisu još ni dirnuta, a kamoli ispitana. Nisu ispitani u dovoljnoj mjeri ni čakavski govori, a najmanje istarski. Od kajkavskih govora ispitani su samo neki podravski, međumurski i gorskokotarski. Svi ostali govori čekaju svoga ispitivača. Ni svi ispitani govori nisu jednako ispitani. Mnoge rasprave trebalo bi dopuniti i ispraviti. Rijetke su radnje, u kojima su se ispitivači osvrtnali na sintaksu, a još manje na leksik. Naša nauka nema nijednog rječnika čakavskog dijalekta, a ni kajkavskog iz novijeg vremena. Bio bi vrlo potreban i potpun rječnik govora nekoga mjesta na području svih triju dijalekata, da se vidi, s koliko riječi raspolaže govor jednoga štokavskog, jednoga čakavskog i jednoga kajkavskog mjesta. Takvih rječnika ne postoji mnogo u evropskim jezicima. Najviše ih imaju romanski narodi, pa germanski. Jedan od najnovijih je: Gianni Pingventini »Dizionario storico etimologico fraseologico del dialetto triestino«, Trieste 1954. Iz područja slavenskih jezika poznat mi je samo jedan takav rječnik jednoga poljskog dijalekta. Napisao ga je prof. Reinhold Olesch »Der Wortschatz der polnischen Mundart von Sankt Annaberg«, Berlin 1958. Sankt Annaberg nalazi se u gornjoj Šleskoj oko 7¹/₂ km istočno od rijeke Odre. Pisac je utvrdio, da govor toga mjesta operira sa 15.000 riječi bez nekih posebnih tehničkih izraza. Takav bi rječnik bio vrlo potreban i našoj jezičnoj nauci. Mi imamo samo rječnik jednoga geografskog područja Gliše Elezovića »Rječnik kosovsko-metohijskog dijalekta« (Srpski dijalektološki zbornik, knj. IV. i knj. VI.). Da se mogu u dijalektologiji izvršiti barem potrebne predradnje, potrebna je pomoć svih slavista sa terena. Mi živimo u vijeku velikih i radikalnih izmjena u strukturi društva, u industrijalizaciji zemlje, u izmjeni gledanja na svijet, a sve to donosi neminovno i velike promjene u jeziku i njegovu leksiku. Ono staro u jeziku, što nije potrebno suvremenom društvu, ali je vrlo potrebno nauci, nestaje iz dana u dan. Kajkavski, čakavski i stariji štokavski govori gube starije osobine, a poprimaju novije štokavske, koje unosi u naš jezik grad, a ne selo.

Da se takvom radu može pristupiti, potrebno je poznavati metodologiju rada na terenu. To, razumije se, nije lako, jer to iziskuje mnoge žrtve

od ispitivača, ali uz malo dobre volje i ljubavi za naše narodne govore, sve se zapreke mogu svladati i postići uspjeh.

O metodologiji naših dijalekata već se pisalo, pa ja ne ću moći mnogo novih stvari reći ni dati neki novi pogled na tu problematiku, ali ću ipak moći iz vlastitog iskustva reći i ono, što drugi nisu rekli ili nisu na sve mislili. Najpoznatija je radnja iz toga područja radnja prof. A. Belića »Misli o prikupljanju dijalekatskog materijala« (Južn. fil., knj. VI., Beograd 1926—1927.). To je zapravo pismo prof. A. Belića prof. Baudouinu de Cortenayu, tada profesoru u Lenjingradu, a kasnije u Varšavi, u kome iznosi, kako on radi na terenu. To pismo je objavljeno najprije na ruskom, kasnije na češkom i konačno na našem jeziku. Ima i drugih radnja, koje se odnose na metodologiju ispitivanja pojedinih dijalekatskih grana. Prof. Ivšić je dao »Nacrt za istraživanje hrv. ili srp. narječja«, Zagreb 1914. Prof. Skok nas upućuje u način proučavanja romanizama¹ i turcizama², a prof. Jurišić u način proučavanja pomorskih naziva.³ I pored tih uputa još se može dosta toga reći, što još nije rečeno. Uostalom i da je rečeno, potrebno je na ovome sastanku, koji se održava u kajkavskom kraju i pretežno s nastavnicima hrvatskosrpskoga jezika iz NRH reći više, nego što bi bilo potrebno, da se sastanak održava u štokavskom kraju. Zagreb, glavni grad NRH, nalazi se u središtu kajkavskog dijalekta. Nekada se u Zagrebu govorilo čistim narodnim kajkavskim dijalektom. I prije, a osobito od početka 20. stoljeća, između dva rata i nakon Drugog svjetskog rata u Zagreb je nagnulo toliko štokavaca iz različitih krajeva, čakavaca i kajkavaca iz ostalih kajkavskih krajeva, da u njemu danas ima mnogo više nekajkavaca nego kajkavaca domorodaca, pa se prirodno kajkavski malo čuje govoriti osim od domorodaca i na tržnicama, gdje dolaze seljakinje i seljaci, da prodaju svoje poljske proizvode. I na sveučilištu je sastav studenata takav, da se malo čuje kajkavski govor. Diplomirani studenti Zagrebačkog filozofskog fakulteta po završetku studija ne odlaze svi u štokavske krajeve. Ako i pođu u štokavske krajeve, u svima njima ne govori se štokavskim dijalektom, koji je poslužio kao osnova današnjem književnom jeziku. Dobrim dijelom je tako i sa studentima Beogradskog filozofskog fakulteta, koji odlaze u krajeve sa starijim jezičnim crtama: prizrensko-timočko, kosovsko-resavsko i istočnocrnogorsko područje. Poradi toga zadržat ću se najprije na onomu, o čemu moraju misliti svi nastavnici osnovnih, srednjih i stručnih škola. Dobar nastavnik materinskog jezika, čim dođe na teren u neku školu, treba da se najprije upozna s govorom onoga mjesta, u koje je došao, i sa svim govorima su-

¹ Prilog metodu proučavanja romanizama u hrv. ili srp. jeziku, Zbornik radova Filozofskog fakulteta, knj. I., Zagreb 1951., str. 445—485.

² Prilozi proučavanja turcizama u srphrv. jeziku, Slavia XV, Praha 1938, str. 166—190, 336—366 i 481—505.

³ Naputak za sakupljanje narodnih pomorskih naziva. Izdanje Jadranskog instituta JAZU, Zagreb 1950.

sjednih mjesta, iz kojih dolaze učenici u njegovu školu. To je potrebno ne samo za narodne nego i za sve srednje i stručne škole, jer se mnogi učenici teško mogu otresti govornih osobina, koje su naučili u rodnoj kući. Nastavnikova je dužnost, da ih ispravlja i uči pravilnom književnom izgovoru, a osobito pravilnoj književnoj akcentuaciji. Svaki nastavnik treba da bude dobar stručnjak i metodičar, a to će moći lakše biti, ako usvoji domaći govor, da može postupno ići od poznatoga k novom, književnom, učeniku nepoznatom. Treba dobro uočiti sve razlike između domaćeg govora i književnog jezika: glasovne, akcenatske, morfološke, sintaktičke, a osobito leksičke. To su samo opće napomene za sve nas sa više ili manje stručne spreme, jednako za one, koji se više bave jezikom, kao i za one, koji se više bave književnošću.

A sada prelazim na ono, što je potrebno da zna onaj, koji se posebno želi baviti naučnim radom u manjem ili većem opsegu.

Za dobro proučavanje naših dijalekata na terenu potrebno je u prvom redu poznavati opće stvari iz nauke o glasovima, oblicima i akcentuacije pojedinih dijalektoloških studija ili iz Beličevih članaka u Stanojevićevoj »Enciklopediji srpskohrvatskoslovenačkoj« pod natuknicama »Čakavski dijalekt«, »Kajkavski dijalekt« i »Štokavski dijalekt«.

Prije odlaska na teren, treba dobro proučiti dijalektološku literaturu dotičnoga kraja, da se mogu povezati jezične osobine cijeloga kraja i vidjeti, u kome se pravcu kreću pojedine osobine.⁴ Razumije se, da je to moguće onome, koji dobro poznaje elemente svih naših dijalekata. I oni, koji se uvode u rad, potrebno je, da to učine, da vide, kako su taj posao drugi radili, ali je njima lakše zadržati se na govoru jednoga mjesta ili čak na govoru jedne porodice ili jednoga člana porodice, ako u njemu nađu dobar objekt za svoj rad. Samo treba dati dobar opis svih dijelova gramatike određenoga govora. Najbolje je, ako to ispitivač učini najprije u svome rodnom mjestu ili kraju. Vjerujem, da je svakomu najlakše dati govor svoje matere, oca, strica, ujaka ili nekoga u rodbini ili svojti, jer taj govor svatko najbolje poznaje, a vidimo, da su svi početni, a i kasniji radovi te vrste. Profesoru Skoku je na pr. jedna od prvih lingvističkih studija dijalekat njegova rodnog mjesta Jurkova sela u Žumberku⁵ i gotovo posljednja, u kojoj proširuje i dopunjuje tu istu raspravu.⁶ Tako je i mnogim drugima, jer svatko najpouzdanije iznosi ono, što mu je najbliže i najpoznatije. Ako ispitujemo govor nekoga drugoga kraja, potrebno je najprije upoznati taj govor slušajući ga nekoliko dana, da možemo po mogućnosti i mi njime dobro govoriti, kako bismo postali što bliži mještanima. Pomoći će nam i

⁴ Bibliografija dijalektologije hrv. ili srp. jezika može se naći u Hrvatskom dijalektološkom zborniku, knj. I., Zagreb 1956; Dr. P. Ivić, Dijalektologija srpskohrvatskog jezika, Matica Srpska, Novi Sad 1986.

⁵ Archiv für slav. Phil. XXXII (1911) i XXXIII (1912).

⁶ Hrvatski dijalektološki zbornik, knj. I, Zagreb 1956.

poznanstvo i preporuka uglednijih ljudi u mjestu, osobito učitelja ili svećenika. Učitelj će nas približiti mladima, a svećenik starijima i najstarijima. Prije nego počnemo raditi, dobro je upoznati se s migracijama predstavnika naših dijalekata, da se vidi, što je u govoru toga mjesta ili kraja autohtono, a što je uneseno sa strane u historijskom razvoju mjesta i njegova govora, kada i kojim putem.

Najteže je naći u mjestu dobre objekte za rad. Meni je bilo najlakše raditi s djecom viših razreda osnovne škole, pogotovu kad sam se namjerio na vragolane, koji su često preko pojedinih mjesnih izreka, koje ispitivaču daju vjernu sliku mjesnog izgovora, htjeli dati oduška svome nestašluku. I druga vrsta omladinaca, koji su vrlo ozbiljni i razboriti, pomogli su mi u mnogim mjestima, da dođem do cilja. Djeca od 10—14 godina vrlo su podesna za taj posao, jer se ona ne stide osobina svoga govora. Ona obično nisu bila u drugim mjestima, pa nisu čula govoriti književnim jezikom, osobito ako imamo pred sobom čakavce, kajkavce ili štokavce sa starijim govornim osobinama. Oni čuju samo u školi književni jezik od nastavnika, koji mora u mnogim mjestima veliku muku mučiti, dok ih oduči, barem u školi, od mjesnog glasovnog sistema i akcenta i priuči na književni glasovni i akcentatski sistem. Djeca savršeno primaju sve tančine izgovora od svoje matere i oca, pa su ona za taj posao vrlo podesna. Ona imaju i sve zube, pa mogu savršeno artikulirati sve glasove. Takvim objektima možemo slobodno reći, što želimo i što hoćemo, jer je njima to posve naravno. Oni se čak natežu, tko će vjernije reći, što ispitivaču treba. Mladići i djevojke nisu tako podesni, jer žele svoj govor prilagoditi suvremenom književnom jeziku, pogotovu ako njihov govor ima zatvorene i otvorene vokale, diftongizaciju i staru akcentuaciju. Takvi su većinom i stariji ljudi i žene do šezdesetak godina. Oni najstariji iznad 60 godine bolji su objekti, ali je s njima vrlo teško raditi, jer misle uvijek na sadržaj upravljenog pitanja, a ne na oblik, na izgovor. Boje se, da što nepravilno ne kažu, pa upravo zbog toga često pogriješe. Brzo se i umore pa napuštaju ispitivača. Stariji su objekti mnogo bolji od mladih za ispitivanje sintakse, a najbolji za ispitivanje rječnika, jer mladi ne znaju nazive nekih predmeta, koji se više ne upotrebljavaju ili koji su danas posredstvom trgovca Jugoslavena u gradu ili mjestu dobili drugi naziv.

Da sve to potvrdim, spomenut ću svoj slučaj od prije 3 godine. Došao sam u pratnji svoga asistenta u selo Ždrelac na sjeverozapadnom kraju otoka Pašmana. Tamo sam ispred mjesnog poštanskog ureda našao petnaestak ljudi i žena. Na prozoru svoga ureda bio je i poštanski činovnik, domorodac, njegova žena i kćerka od 12 godina. Postavljao sam neka pitanja i mučio se cijeli sat, da saznam, postoji li u njihovu govoru novi praslavenski akut ili kako se još naziva čakavski akut (pūše, ženē, ženōm). Na svako pitanje, u kome sam očekivao odgovor s čakavskim akutom, dobio sam

uvijek odgovor sa štokavskim akcentom više ili manje pravilnim. Jedina mala djevojčica s prozora svoje kuće dala mi je pravilan odgovor na pitanje: »Ako se tvoja starija sestra nalazi u Rijeci, pa ti je danas pisala, kako ćeš mi reći, od koga si dobila pismo iz Rijeke?« Ona mi pravilno odgovori: »Dobila sam pismo od sestrē.« Ona mi je odgovarajući dalje na mnoga pitanja, gdje sam očekivao čakavski akut, savršeno potvrdila moja očekivanja. Stariji su je uvjerali, da se tako više ne govori, ali je ona ostala kod svoga. To mi se dogodilo i u Turnu nedaleko Biograda na moru. Neki su mladići htjeli tući dva mlađa dječaka, koji su mi pravilno odgovarali na postavljena pitanja, u kojima sam očekivao starije jezične crte, i oni su ih uglavnom davali. Morao sam prekinuti rad, jer su ti mladići htjeli i mene tvorno napasti tvrdeći, da je njihov jezik u svemu jednak književnom jeziku, iako to nikako nije.

Prije nego se počnemo služiti nekim objektom, mlađim ili starijim, potrebno je utvrditi, jesu li našem objektu oba roditelja iz toga mjesta ili je koji od njih iz kojega drugoga mjesta, jer se onaj roditelj, koji nije iz toga mjesta, ne može lako odučiti barem od nekih govornih osobina svoga rodnog mjesta, pa ih nesvijesno prenosi u govor svoje djece, osobito ako je mati iz drugog mjesta. Nije dobro ni da je djed ili baka, koji u istoj kući stanuju, iz kojega drugog mjesta, jer i oni prenose na svoju unučad barem neke jezične crte. Kad smo to utvrdili, možemo prijeći na posao s jednim ili još bolje s dva omladinca, ili omladinke, jer onaj, koji šuti i razmišlja, lako može ispraviti onoga drugoga, koji odgovara. Nije dobro, ako ih je više, jer su nemirni, budući da ne mogu svi u isto vrijeme odgovarati, a oni bi to željeli. Potrebno ih je pozvati više, pa između njih odabrati najbolje objekte. Bolje je, ako su im roditelji zemljoradnici, jer oni nemaju mnogo veze s građanima i s gradskim govorom. Kod starijih ljudi potrebno je paziti i na to, imaju li sve zube, naročito prednje, jer su zubi potrebni za pravilan izgovor mnogih glasova, koji se izgovaraju s pomoću jezika i zuba. Ako imamo objekte muškarce, treba se u nevezanom razgovoru uvjeriti, je li objekt boravio kada izvan svoga mjesta, koliko i u kom svojstvu. Osobito je to važno za primorska mjesta na kopnu i na otocima, jer su gotovo svi odrasli ljudi od početka dvadesetoga stoljeća sve više putovali po svijetu kao mornari, graditelji, tvornički i ostali radnici i sve više usvajali štokavski dijalekat novijega tipa, a napuštali i zaboravljali vlastiti materinski govor. Takva je nepažnja navela u svoje vrijeme M. Rešetara, da je u svojoj studiji »Die Čakavština und deren einstige und jetzige Grenzen« (Arch. für sl. Ph. XIII, 1891, str. 179.) ustvrdio, da je mjesto Pašman, na otoku istoga imena, štokavsko mjesto od starijih vremena, jer su se tamo doselili štokavci s kopna. Stari akcenat (vodă, ženă) i stari gen. pl. kao *žen, volov*, po njemu, treba objasniti kao čakavski utjecaj. Kad sam prije dvije godine ispitivao govore toga otoka i boravio nešto duže upravo u tome mjestu,

mogao sam, ispitujući najviše žene iznad 50 godina, utvrditi, da te žene, koje su tamo rođene i odgojene, koje su rijetko kada odlazile iz svoga mjesta, a bave se isključivo zemljoradnjom, govore istim čakavskim dijalektom, kojim govore sve žene u ostalim mjestima na tome otoku. Opaža se jedino u nekim glasovima i u oblicima utjecaj štokavskoga kopna kao i u govoru ostalih mjesta, ali o tome drugdje. Ovdje je potrebno istaći samo jedno, da je čovjek od blizu šezdeset godina, čiju sam ženu i majku u njegovoj prisutnosti ispitivao, doviknuo svojoj ženi: »Ženo, kako to ti govoriš? Ja to nisam nikada čuo!« Muž je mnogo putovao po više mjeseci s ocem i rođacima i radio izvan svoga mjesta, a žena i majka čuvale su i obrađivale svoje vinograde i polja u mjestu. Zato je potreban oprez osobito u takvom području, gdje stariji muškarci i mlađe generacije usvajaju novije štokavske crte, a starije žene čuvaju stari izvorni govor.

Da dobro uspijemo u svom radu, moramo nastojati prvih nekoliko dana toliko ući u govor toga mjesta, da možemo i mi barem približno govoriti kao domoroci, jer tako postajemo bliži svome objektu. Na licu mjesta treba zabilježiti sav materijal: glasove, oblike, sintaksu i rječnik. Poradi toga potrebno je, da imamo kod sebe na terenu dobar dio literature o govorima kraja, koji ispituje. Dobro je imati kod sebe i opća pomagala, i to dobru i opširnu gramatiku našega jezika, po mogućnosti Maretićevu »Gramatiku hrv. ili srp. književnog jezika« ili Leskienovu »Grammatik der serbo-kroatischen Sprache«, koja ima dosta opširan i historijski dio, a naročito dobro obrađenu tvorbu riječi, na koju se gotovo nijedan ispitivač naših narodnih govora nije obazirao, a ipak postoji velika razlika u upotrebi sufiksa za tvorbu riječi u suvremenim govorima naših dijalekata. Potrebno je imati i Daničićeve »Srpske akcente«, da možemo utvrditi akcentat za svaku kategoriju riječi. Ne bi bilo na odmet ni Rešetarovo djelo »Der štokavische Dialekt«, a osobito za proučavanje štokavskoga dijalekta.

Odmah treba istaći, da iako u takvom radu treba dati prikaz cjelokupne jezične građe, katkada i vrlo podrobno, ne smije se izlagati sve ono, što se nalazi u nekoj gramatici našega književnog jezika, a najmanje onako, kako tamo stoji. Pojave, koje se ne razlikuju od književnog jezika, mogu se samo općenito konstatirati, a treba se zaustaviti na onim pojavama, koje se razlikuju u bilo čemu i bilo zbog čega od književnog jezika. Ne smije biti cilj ispitivača, da o govoru nekoga mjesta ili kraja napiše što deblju knjigu, nego da servira nauci ono, što u njoj dosada nije bilo poznato. Razumije se po sebi, da nema mnogo pojava, u narodnim govorima, koje dosada nisu poznate, ali je i to novo, ako se utvrdi područje prostiranja neke jezične pojave, koja se ne podudara s književnim jezikom. Naravno, nije ni književni jezik posve ujednačen. I u njemu ima osobito akcentskih i kvantitetskih crta, koje nisu jednake u istočnom, centralnom i zapadnom području, pa je u ispitivanju štokavskih govora potrebno i to utvr-

diti i spomenuti. Osobitu pažnju treba posvetiti leksičkom blagu nekoga govora, naročito arhaičnog, i konstatirati, da li je neka ispitivaču nepoznata ili manje poznata riječ već zabilježena u kojem starijem ili novijem rječniku našega jezika, a osobito u »Rječniku hrv. ili srp. jezika« JAZU. Ako nije zabilježena, ili ako je u »Rječniku« određeno područje, gdje se ona govori, potrebno je upozoriti, da ona postoji i u drugom kraju i da ima isto ili drugo značenje. Na taj se način obogaćuje leksik našega jezika. Dobro je ispitati i toponomastiku nekoga kraja, jer se u toponomastici čuvaju stariji jezični (glasovni i morfološki) elementi nego u suvremenom govoru.

Ako smo u svom ispitivanju naišli na koju crtu, koju nismo očekivali, treba za njom tragati i dalje u govoru toga mjesta i cijeloga kraja, da možemo ustanoviti njeno prostiranje i po mogućnosti uzrok, zbog kojega je do nje došlo. Čim smo materijal sabrali, treba ga srediti u istome mjestu i kontrolirati s posve novim objektima u drugom dijelu mjesta, jer se dogodi, da neka jezična crta nije jednaka u govoru svih stanovnika u mjestu. Ona može biti ograničena na samo jednu porodicu ili na jedan dio mjesta. Potrebno je tu kontrolu provesti, jer se danas u mnogim arhaičnim govorima razlikuje govor mlađe generacije od govora starije. Starija je u jeziku konzervativnija, a mlađa revolucionarnija. Ona lako prima štokavske osobine preko škole, radija, novina, vojske i slično. U radu može nam dobro poslužiti koji školovan čovjek u mjestu ili učenik srednje škole ili student, ako je iz toga mjesta, osobito ako je sin zemljoradničke porodice. Takav obično nije dobar kao objekt za ispitivanje, premda može katkada i to biti, ali nam služi kao kontrola onoga, što objekt izgovori. Ispitivanje naših govora nije lak ni jednostavan posao, pa je zato potrebna velika strpljivost i neobičan takt prema objektu i svim mještanima, a osobito prema starijim objektima. Svako naše uzrujavanje, čak i mala nespretnost, može dovesti do toga, da nam objekt počne pružati kriva obavještenja, pa smo prisiljeni barem na neko vrijeme s tim objektom prekinuti rad, a katkada i posve, i tražiti novi objekt.

Mnogi od prisutnih postaviti će pitanje: »Kako se taj posao radi?« Odgovor je: »Svaki je način dobar, koji vodi k cilju.« Ima više načina, kako se može ispitivati dijalektološka građa. Svakako treba imati uza se bilježnicu i bilježiti sve, što čujemo. Ako nešto nismo točno čuli, treba kod te riječi ili izreke staviti upitnik, pa se nastojati na nju i na slične pojave vratiti odmah ili čim nam se pruži zgodna prilika za vrijeme rada. Svakako je dobro slušati i zapisati nekoliko priča ili dogodovština, koje se pričaju u mjestu i koje objekt sam nevezano kazuje. U tim pričama vidimo odmah, kako se izgovaraju pojedini samoglasnici i suglasnici. Nije dobro bilježiti pjesme, bilo koje vrste, jer je u njima dobar dio jezika umjetan. One su obično svojina cijeloga kraja, ili su primljene iz drugoga kraja. I u jednom i u drugom slučaju ne predstavljaju čist narodni govor određenoga mjesta. Mogu se zapi-

sivati i pojedine rečenice i razgovori, ali to još uvijek ne daje uvid u sve dijelove jezika. Potrebno je ipak sistematski ispitivati glasove, oblike, sintaksu i rječnik. Da možemo ispitivati izgovor glasova i njihovu fiziologiju, potrebno je znati historiju naših glasova, a osobito samoglasnika. Treba znati, kakav može biti na pr. po svom postanju glas *e*. On može biti refleks glasa »jat«, refleks poluglasova u kajk. dijalektu (ves < вѣсь), refleks nazalnog samoglasnika *ę* (pet < পেট) i t. d. Ima govora, u kojima je svako dugo *ē* zatvoreno ili se razvilo u diftong, a ima govora, u kojima je samo kao refleks nekoga određenog bivšeg glasa zatvoreno ili se razvilo u diftong, a inače nije.

U Leskienovoj gramatici imamo najbolje razrađen razvoj svakoga glasa s mnogo primjera. Materijal za to pružaju nam i mnogi dosadašnji dijalektološki radovi. Treba svakako znati, kakvu vrstu glasa *e*, *a*, *o* i ostalih vokala i nekih konsonanata imamo u pojedinim riječima. Kad to znamo, treba znati, koji su samoglasnici u pojedinim riječima u književnom jeziku dugi, a koji kratki; koje riječi u književnom jeziku imaju silazni, a koje uzlazni akcent. U tome će nam pomoći poznatiji rječnici našega jezika (Akademijin, Broz-Ivekovićev, Ristić-Kangrgin i drugi). Kad smo s time na čistu, treba objektu postavljati i određena pitanja, ali tako, da ispitivač u tom pitanju nikako ne spomene riječ, koju želi od objekta čuti, jer je u njoj karakterističan glas, akcent, kvantiteta, nastavak nekoga oblika ili slično. Ako je ispitivač spomene, objekt je obično ponovi za njim i onako, kako je on rekao. Na pr. ako hoćemo saznati, kakva je fiziologija glasa *a*, je li taj glas dug ili kratak, kakav je akcent u riječi *glava* ili *vrata*, treba do pokažemo *glavu* svoju ili objektovu ili *vrata*, pa upitamo: »Kako vi zovete ovo?« Iz odgovora ćemo saznati ono, što nas interesira. Takvih ćemo riječi naći više, pa ćemo redom ići od jednoga glasa do drugoga prema njihovom postanju. Možemo se poslužiti i onim riječima, koje smo u pričanju čuli, da se uvjerimo, jesmo li prije točno čuli i zabilježili. Morfologiju je lakše ispitivati. Mi sami napravimo rečenicu po mogućnosti u govoru, koji ispitujemo, pa idemo redom od oblika do oblika. Na pr. želimo saznati, kakav je nastavak u imenica ženskoga roda u jednini. Da to saznamo, objasniti ćemo objektu na pr.: Tvoja je sestra u Zagrebu u bolnici. Kad bi od nje dobio pismo, kako bi mi odgovorio na pitanje: »Od koga si dobio pismo?«. Objekt bi odgovorio: »Od sestre« ili »od sestri«. Tako bismo na isti način s pomoću podesnih pitanja saznali za sve nastavke u jednini i u množini za sve promjenljive riječi.

I za ispitivanje istih oblika, potrebno je postaviti više pitanja, jer su se neki nastavci sačuvali samo u nekim izrazima. Ja sam na pr. na otoku Pagu ustanovio, da danas u akuzativu množine imenice ž. r. *a*-osnova imaju nastavak *e* prema nastavku *ja*-osnova, ali u izrazu »jesi bil na ribi« ili »otac je bil na ribi« čuva se još u Novalji stari nastavak *-i* < њ , jer taj izraz

prelazi iz generacije u generaciju u istom obliku. Inače će se reći »gledan ribe, kako se igraju«.

Sintaksu je malo teže ispitivati. Nju treba slušati u govoru, ali se i iz nje može nešto saznati, ako pozorno slušamo sve, što naši objekti govore i kako govore. U svakom slučaju treba za vrijeme ispitivanja svih dijelova gramatike uvijek bilježiti akcenat i kvantitetu svake riječi i svakog njezinog oblika. Iako naoko izgleda vrlo lako, nije lako ni ispitivanje leksika nekoga govora. Da se može valjano i iscrpno ispitati leksičko blago, bilo bi potrebno biti u mjestu u svako doba godine i pri svakom seljačkom poslu, na pr. pri sijanju pšenice, kukuruza, obrezivanju loze, voćaka, pri berbi grožđa, kad se grožđe tiješti, kad se svinje kolju, kad se ovce strigu, za vrijeme ribolova, u konobi, kuhinji, kući i upravo u pravo vrijeme, t. j. u sezoni ispitivati od prisutnih, kako se zove ovo, kako ono. Ako na pr. ispitujemo za dijelove sprave tiještenja grožđa u proljeću ili ljetu, teže ćemo uspjeti, jer su tada dijelovi te sprave razloženi i spremljeni, pa u to doba seljak nema za to interesa i ne misli toliko na to kao u doba branja i tiještenja grožđa. Tako je i sa svim ostalim stvarima. Ništa nije dobro napamet ispitivati, po sjećanju, jer se tako ne mogu do u tančine ispitati nazivi za sve predmete, koji nas interesiraju. Nešto je teže ispitivati pridjeve i glagole, ali se i to može s pomoću pitanja saznati. To je osobito važno u kajkavskim govorima, koji su u prošlosti primili dosta njemačkih riječi; u čakavskim, koji imaju dosta talijanskih riječi; u nekim štokavskim, koji imaju mnogo turskih riječi; a opet svi imaju starih slavenskih riječi, koje se ne nalaze ni u najboljim ni u najiscrpnijim rječnicima našim. Strane riječi mogu s uspjehom proučavati oni, koji dobro poznaju naš i taj strani jezik, da bi mogli objasniti barem glasovne pojave u tim riječima i njihovo semantičko značenje uopće, a osobito u suvremenom govoru. Sav sakupljeni materijal potrebno je još jednom provjeriti s drugim objektima, da budemo sigurni, da smo dobili točnu sliku svakoga glasa, oblika i akcenta. Sakupljeni materijal treba po izvršenom poslu što prije srediti i napisati, jer kasnije nakon više mjeseci ili godina taj posao postaje teži i manje točan. Ako za vrijeme sređivanja materijala naidemo na koju prazninu, što se često događa, treba opet poći u mjesto, kojega smo govor ispitivali, i utvrditi sve točno, kako ne bismo dali našoj nauci krive podatke.

Danas postoje i različite sprave za hvatanje govora na terenu. Najviše su u upotrebi magnetofoni. Dobro je i korisno služiti se i time, jer se naši narodni govori sa starim osobinama naglo mijenjaju i primaju novoštokavske osobine. Na taj bi se način sačuvali barem uzorci naših govora na vrpcama. No, ipak, po mome mišljenju, pouzdanije je dobro i osjetljivo uho ispitivačevo nego sprava. Uostalom ono, što na spravi uhvatimo, služi nam i opet samo za utvrđivanje onoga, što smo na terenu sami slušajući sakupili. Sprava bi bila savršena, kad bi se mogao hvatati govor i izreke iz nekog

drugog prostora, u kome se ne nalaze naši objekti i kad oni ne bi uopće znali, da se njihov glas hvata na nekoj spravi. To međutim nije moguće, jer sprava mora biti dosta blizu onoga, koji govori, da se može što bolje i što vjernije uhvatiti objektov govor. Čim objekt zna, da se njegov govor hvata na nekoj spravi i da će on postati javno dobro, često se zbuni, pogriješi, mijenja ponešto svoj govor, koji postaje nenaravan i po tome nedovoljno pouzdan. O tome se možemo lako uvjeriti, kad preslušavamo govor sa stroja i uspoređujemo s onim, što smo prije ili poslije toga čuli od svojih objekata. Ne mora takvih nedostataka biti mnogo, ali ih ima.

Bilo bi poželjno, da našoj dijalektološkoj i uopće lingvističkoj nauci pomognu na terenu svi nastavnici hrvatskosrpskog jezika osnovnih, srednjih, stručnih i visokih škola.

UJEDNAČENJE TUMAČENJA GRAMATIČKIH POJMOVA

Sreten Živković

Danas još uvijek ima razlika u tumačenju gramatičkih pojmova u gramatikama beogradske i zagrebačke škole. To ima svoga opravdanja, gledano historijski, unatrag, u prošlost; to traži ujednačenje, gledano unaprijed u budućnost.

Danas, kad se ujednačuje pravopis, ne bi bilo zgorega da se počne raditi na ujednačavanju i gramatika za srpskohrvatski jezik. S izjednačenjem same gramatičke terminologije ne bi se uklonile i razlike u objašnjavanju gramatičkih pojmova u knjigama jednoga i drugoga centra. Da su te razlike od ne malih smetnja i neprilika ne samo učenicima i studentima koji prelaze iz jedne republike u drugu, nego i nastavnicima materinskog jezika, jasno je svima, koji predaju naš jezik u školama svih stupnjeva. Uvjeren sam, da ne koristi ni samoj gramatici kao školskoj disciplini, pogotovu ako se koje tumačenje jednoga centra proglašuje pogrešnim, krivim, u udžbenicima drugoga centra. To ne samo da krnji autoritet nastavnika, nego unosi sumnju i u samu naučnu vrijednost gramatike.

Ne znači to, da nema i da ne smije biti problema i raspravljanja gramatičkih pitanja. Naprotiv, treba da ih bude, i ima ih, kao i u svakoj drugoj disciplini, jer konstruktivni skepticizam i stvaralački kriticizam mnogo više koriste svakoj nauci nego normativnost i autoritativnost. Ali raspravljanje naučnih pitanja ima svoje mjesto u naučnim člancima, raspravama, studijama i monografijama. (Njih — da usput spomenem — na području naše lingvistike ima znatan broj u naše vrijeme, a među njima se ističu radovi prof. Aleksandra Belića.) U gramatikama, u školskim gra-